Арнаутова А. Р.,

асистент кафедри тюркології

Інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМИ ПІДМЕТОВИМИ В СУЧАСНІЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглядаються структура і семантика складнопідрядних речень із підрядними підметовими. Автор звертає увагу на особливості таких речень, які цікаві своєю структурою, засобами зв'язку, семантикою і практично не досліджені кримськотатарськими мовознавцями. Вперше складні речення у кримськотатарській мові були описані А. Іслямовим. Автор, розглядаючи складне речення в «Граматичі кримськотатарської мови», навів загальні відомості про нього, класифікував складносурядні та складнопідрядні речення (за ознакою семантичних відносин між частинами речень; за способом зв'язку, зв'язком між компонентами складного речення за допомогою сполучників, афіксів, інтонації).

Для досягнення поставленої мети методом суцільної вибірки було зібрано та систематизовано фактичний матеріал із кримськотатарських художніх творів. Досліджуються засоби зв'язку і пунктуація, характерні для таких речень. Проаналізовано та систематизовано теоретичний і практичний матеріал із застосуванням таких методів: описового, статистичного, трансформаційного аналізу, семантичного аналізу, контекстуального спостереження. Описано семантичні і структурні особливості складнопідрядних речень із підрядними підметовими.

На основі дослідження можна зробити такі висновки. Для складнопідрядних речень із підрядними підметовими характерні два типи структури. За складністю структури автор виявила елементарні складні речення (з одним підрядним) і складнопідрядні речення ускладненої конструкції (з декількома підрядними реченнями). Дослідивши представлені Е.С. Акмоллаєвим типи СПР із підрядними підметовими і проаналізувавши практичний матеріал, було виявлено варіант конструкції, який раніше не був представлений у дослідженнях.

Характеризуючи функціональні особливості СПР із підрядними підметовими, автор визначила, що речення можуть мати різне смислове навантаження – фактичне сприйняття явища за умови вчинення дії, виклад реальної дійсності, об'єктивний погляд на дійсність.

Ключові слова: синтаксис, складне речення, сполучники, структура, пунктуація, семантика.

Постановка проблеми. Проблема складнопідрядних речень привертає увагу багатьох учених як в галузі тюркології [1–7], так і українських та російських мовознавців [8–11]. На жаль, на сучасному етапі розвитку кримськотатарського мовознавства синтаксис складнопідрядних речень спеціально не досліджувався. Цим і зумовлена **актуальність заявленої теми**.

У статті автор розглянула семантику та структуру складнопідрядних речень із підрядними підметовими. Для досягнення

поставленої мети методом суцільної вибірки було зібрано та систематизовано фактичний матеріал із кримськотатарських художніх творів. Крім того, автор використала описовий метод, трансформаційний аналіз [12], семантичний аналіз, контекстуальне спостереження.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що особливості складнопідрядних речень із підрядними підметовими, які цікаві своєю структурою, засобами зв'язку та семантикою, практично не досліджені кримськотатарськими мовознавцями. Вперше складні речення у кримськотатарській мові були описані А. Іслямовим. Автор, розглядаючи складне речення (СР) у «Граматичі кримськотатарської мови», навів загальні відомості про нього, класифікував складносурядні (ССР) та складнопідрядні речення (СПР) таким чином:

1) за ознакою семантичних відносин між частинами речень;

2) за способом зв'язку, зв'язком між компонентами складного речення: а) за допомогою сполучників; б) за допомогою афіксів; в) за допомогою інтонації;

3) за засобами зв'язку, виділяючи сполучникові а) **ве, эм, да-де эм-эм, де-де;** б) **лякин, амма, тек, исе;** в) **я, яхут, яки;** г) **не-не,** також згадуються сполучники **ёкъса, атта** і безсполучникові.

Крім того, СПР сполучникового типу автор поділяє на тимчасові, причинні, умови, протиставлення, додаткові, обставинні, визначальні і порівняльні. Таким чином, А. Іслямов [13] у класифікації складнопідрядних речень, представлених у навчальному посібнику “Къырымтатар тильнинъ грамматикасы” виокремлює вісім видів речень, серед яких немає складнопідрядних речень із підрядними підметовими.

Досліджуючи складні речення, Е. Акмоллаєв розглядає їх більш детально і класифікує одночасно за кількома ознаками (засобами зв'язку, способами зв'язку, функціональними особливостями частин речень і семантичними особливостями відносин між частинами). Згідно з його класифікацією складні речення поділяються на:

1) безсполучникові

– безсполучникові ССР: з'єднувальні, поширені, порівняльні, протиставні;

– безсполучникові СПР: причинні, наслідку, мети, часу, умови, додаткові і розповідні;

2) сполучникові:

– сполучникові ССР: (з'єднувальні, порівняльні, протиставні, визначальні, заперечувальні);

– сполучникові СПР (підметові, присудкові, додаткові, означальні, часу, місця, способу дії, міри і ступеня, порівняння, мети, причини, наслідку, умови, поступки).

Е. Акмоллаєв, розглядаючи складнопідрядні речення з підрядними підметовими [14], визначає їх як речення, підрядна частина яких розташовується попереду головної і приєднується за допомогою присудка (предикату), має у своєму складі афікси умовного способу дієслова – **са** / **-се** і підмет (суб'єкт), виражений займенником «**ким**, **не**». Підмет головного речення виражається займенником «**о**, **олар**». Підмети головного і підрядного речення співвіднесені (узгоджені) один з одним. Наприклад: Ачкьа **ким** берсе аш **о**, кьардаш (прислів'я) Хто голодного нагодує, той йому і брат. Займенник «**ким**» – підмет підрядної частини, який узгоджується з вказівним займенником «**о**». Підрядна частина складнопідрядного речення пояснює підмет головної його частини і відповідає на питання **ким?** – хто? / **не?** – що? **Ким** шимди чалышса, **о** душмангъа ярдым эте (Е.А., с. 159). Хто зараз працює, той допомагає ворогові. Це речення відповідає структурі, представлений і описаний у першому прикладі Е. Акмоллаєва. У реченні викладено фактичне сприйняття явища за умови вчинення дії.

Схема 1

Е. Акмоллаєв також вказує на речення, в яких підмета немає, однак у контексті він завжди має на увазі. Наприклад: **Ким** де чалса, уста экен. – Хто б не грав, він виявляється майстром; **Ким** де олса, бу кьартийининъ огьлу киби. (Э.А., с. 254) – Ким би не був, для цієї старої він як син.

Схема 2

Під час дослідження практичного матеріалу автор виявила й інші варіанти речень цього типу, які можуть мати і більш складну структуру: **Ким** де гонъюллигерге язылса – безъа дефтерге, язылмаса – къара дефтерге кечеджек (Э.А., с. 175) – Хто запишеться в добровольці – у білий (зошит) список, а не запишеться – у чорний список піде. У цьому реченні спостерігається випадок, коли при опущенні вказівного займенника «**о**» може використовуватися тире «–». Застосування цього пунктуаційного знака у конструкції жодним чином не впливає на зміст речення. Порівняймо із варіантом «**Ким** де гонъюллигерге язылса, **о** безъа дефтерге, язылмаса, **о** къара дефтерге кечеджек». Обидва речення мають однакове смислове значення, проте в першому варіанті більш яскраво виражено інтонаційне забарвлення, яке забезпечене наявністю знака **тире**. У результаті на слова «язылса» і «язылмаса», що розташовані перед ним, падає наголос, після чого витримується невелика пауза. Цей прийом дозволяє привернути особливу увагу реципієнта і спонукати його

зробити правильний вибір або запам'ятати критерій відмінності між групами людей, про які йдеться у тексті.

Схема 3

Слід значити, що наведене СПР складається з двох головних і рівноправних частин, пов'язаних із загальною підрядною частиною. Це рівноправ'я головних частин забезпечує повторюване дієслово з афіксом умовного способу **-са** / **-се** в позитивному і негативному варіантах, який і зумовлює протиставний зв'язок між ними. Він позначений на письмі комою, що вказує на паузу, разом з якою мається на увазі сурядний сполучник «**амма**» – а / але і опущення займенника першої особи, що виконує функцію підмета в другому підрядному реченні. Наприклад: **Ким** де гонъюллигерге язылса, **о** безъа дефтерге, **амма** (**ким**) язылмаса, **о** къара дефтерге кечеджек.

Семантикою цього речення є виклад реальної дійсності.

Структуру речення можна представити у вигляді схеми:

Схема 4

Розділивши речення на два складнопідрядних **Ким** де гонъюллигерге язылса, безъа дефтерге кечеджек – Хто запишеться в добровольці, той увійде в білий список; **Ким** де гонъюллигерге язылмаса, **о** къара дефтерге кечеджек – Хто не запишеться в добровольці, той потрапить у чорний список. Таким чином отримуємо два однакових за структурою речення, що відрізняються лише семантичним змістом; позитивним у першому реченні і негативним у другому реченні.

Крім того, займенники підрядної частини, що узгоджуються, можуть приймати афікси знахідного і напрямкового відмінків. При цьому займенник, що виконує функцію підмета, залишається у називному відмінку: «**Кимни-о**», «**Кимге-о**». Наприклад: Къызынъ кимни севсе, киевинъ **о** олур (прислів'я) – Кого твоя дочка полюбить, той і буде (твоїм) зятем. У цьому реченні представлений варіант, де узгоджувальний займенник підрядної частини має афікс знахідного відмінка (тюзюм келиш).

Автор розглядає речення із займенником підрядної частини, що узгоджується, та має афікс напрямкового відмінка (догърултув келиш): **Кимге** расткельсе, **о** алыр (А.В., с. 134); Падишанынъ уйкен къызы **кимни** алтын топнен урса, **о** йигит падишанынъ киеви оладжакътыр! (А.В., с. 210) Цю конструкцію можна перекласти так: На кого потрапить золотий м'яч старшої дочки падишаха, той і стане його зятем. На прикладі цього речення бачимо, що у складнопідрядних

реченнях цього типу займенники підрядної частини можуть приймати афікси як знахідного, так і напрямкового відмінків, при цьому семантика речення істотно не змінюється. Наприклад: *Падишанын уйкен кызы кимни / кимге алтын топнен урса, о йигит падишанын киеви оладжакътыр!* Однак слід зазначити, що кожен варіант займенника вказує або на фактичне вчинення дії щодо предмета, або на спрямованість дії у момент вчинення щодо предмета, про який ідеться в реченні: *Падишанын уйкен кызы кимге алтын топнен урса, о йигит падишанын киеви оладжакътыр!* – У кого потрапить золотий м'яч старшої дочки падишаха, той і стане його зятем.

Структура сполучникових складнопідрядних речень із підрядними підметовими відрізняється від структури речень, наведених вище. Головне речення СПР, розташовуючись попереду підрядного, зв'язується з ним за допомогою сполучника «ки». Функцію підмета в головному реченні досліджуваного виду СПР виконують вказівні займенники «бу», «шу» функцію присудка – лексеми «бар», «Олур» [15]: *Тек шуусы да бар ки, Исмет энъ эджрибелли бригадирлерден бири* (Акъмол). – Необхідно зазначити, що Исмет – один із найдосвідченіших бригадирів.

Схема 5

Наприклад: *Тек шуусы да бар ки, Мемет, сыныфта энъ яхшы окъугъан талелерден биридир* (). – Необхідно зазначити, що Мемет був одним із кращих учнів у класі. Семантику цього речення можна охарактеризувати як об'єктивний погляд на дійсність. Такий вид речень у досліджуваному практичному матеріалі трапляється вкрай рідко. Згаданий варіант із присудком у головному реченні, функцію якого виконує лексема «олур», не виявлено зовсім.

Висновки. На основі дослідження можна зробити такі висновки. Для складнопідрядних речень із підрядними підметовими характерні два типи структури. За складністю структури автор виявила елементарні складні речення (з одним підрядним) і складнопідрядні речення ускладненої конструкції (з декількома підрядними реченнями). Дослідивши представлені Е.С. Акмоллаєвим типи СПР із підрядними підметовими і проаналізувавши практичний матеріал, було виявлено варіант конструкції, який раніше не був представлений у дослідженнях.

Характеризуючи функціональні особливості СПР із підрядними підметовими, автор визначила, що речення можуть мати різне смислове навантаження – фактичне сприйняття явища за умови вчинення дії, виклад реальної дійсності, об'єктивний погляд на дійсність. Це дослідження не охоплює всіх можливостей складнопідрядних речень із підрядними підметовими, а тому передбачає продовження дослідницьких процедур.

Література:

- Оказ Л.С. Сложное предложение: Материалы спецкурса по синтаксису крымскотатарского языка / Л.С. Оказ. Симферополь : ТНУ, 2002. 115 с. ISBN 966-5722-96-4.

- Мусаев К.М. К истории союзов в тюркских языках / К.М. Мусаев // Советская тюркология. 1980. № 6. С. 8.
- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков / Н.З. Гаджиева. М. : Наука, 1973. 336 с.
- Грунина Э.А. Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном литературном узбекском языке / Э.А. Грунина // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. III. Синтаксис. М. : Наука, 1961. С. 157.
- Ислямов А. Татар тилинин грамматикасы. Кысым синтаксис / А. Ислямов. Симферополь : Крым АССР девлет нешрияты, 1940. 120 с.
- Акъмолаев Э.С. Кырымтатар тилинин амелияты / Э.С. Акъмолаев. Ташкент : Укытувчи, 1989. 161 с. ISBN 5-645-00686-0.
- Бабайцева В.В. Современный русский язык: в 3 частях: Ч. III: Синтаксис. Пунктуация / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. М. : Просвещение, 1981. 271 с.
- Современный русский язык / [В.А. Белошапкова, Е.А. Земская, И.Г. Милославский, М.В. Панов.]; под ред. В.А. Белошапковой. М. : Высшая школа, 1981. 560 с.
- Воробьева Г.Ф. Современный русский язык. Синтаксис : учеб. пособие / Г.Ф. Воробьева, М.С. Панюшева, И.В. Толстой. Синтаксис. М. : Русский язык, 1975. 192 с.
- Кочерган М.П. Загальне мовознавство : збірник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / М.П. Кочерган. К. : Вид. центр «Академія», 1999. С. 233–237.
- Ислямов А. Указ. Соч. С. 86.
- Ислямов А. Указ. Соч. С. 86.
- Акъмолаев Э.С. Указ. Соч. С. 100.
- Акъмолаев Э.С. Указ. Соч. С. 101.

Список сокращений:

- (Ю.Б.) – Болат Ю. Омюр эзилери: Икяелер ве пьесалар. Т. : Эдебият ве санаат нешрияты, 1984. 256 б.
- (Ю.Б.2) – Болат Ю. Алим : роман. Т. : Эдебият ве санаат нешрияты, 1980. 424 с.
- (А.Ш.) – Алядин Ш. Эгер севсенъ : роман. Т. : Девлет нешрияты, 1962. 446 с.
- (Э.С.) – Эмин С. Ираде деръасы : роман. Т. : Гафургулам эдебият ве санат нешрияты, 1971. 373 с.
- (Э.А.) – Э. Амит. Ишанч : роман. Т. : Гяфур Гъулам адына эдебият ве санаат нешрияты, 1986. 358 с.
- (А.В.) – Велиулаева А. Акъыллы кирпинен айнеджи тильки джыйынтыкъ / А. Велиулаева, А. Велиев. Т. : ЧОЛПАН, 1990. 237с.

Arnautova A. Features of the complex sentences with a dependent noun clause in the modern Crimean-Tatar language

Summary. The article deals with the structure and semantics of complex subcontracted sentences. Attention is drawn to the peculiarities of compound sentences with sub-contractual sub-words that are interesting for their structure, means of communication, and, semantics, practically not studied by Crimean-Tatar linguists. For the first time, complex sentences in the Crimean-Tatar language were described by A. Islyamov. The author, considering a complex sentence in the Grammar of the Crimean-Tatar language, gave general information about it, classified complex and compound sentences (on the basis of semantic relations between parts of sentences; by way of communication, communication between components of a complex sentence: by means of conjunctions, affixes, intonations).

In order to achieve this goal, actual material from Crimean-Tatar artworks was collected and systematized by

a continuous sampling method. The means of communication and punctuation that characterize such sentences are explored in this summary. Theoretical and practical materials are analyzed and systematized using the following methods: descriptive, statistical, transformational analysis, semantic analysis, contextual observation. The semantic and structural peculiarities of complex subcontracted sentences with subtractive subjectives are described. Based on our research, we can draw the following conclusions.

Two types of structure are characteristic of compound contract sentences with subset contracting. In terms of the complexity of the structure, we found elementary complex sentences (with one contract) and complex contract

sentences of complex construction (with several contract sentences). Having researched the presented ES. Akmolayev types of complex sentences with sub-contracted sweeping and analyzing the practical material, we found a design variant that was not previously presented in the studies. Describing the functional features of complex sentences with sub-contractile sub-goals, we have determined that sentences can have different semantic load – actual perception of the phenomenon if committed, a statement of reality, an objective view of reality.

Key words: syntax, complex sentence, conjunctions, structure, punctuation, semantics.